

«НА БЕРЕЗІ МОРЯ,
НА БЕРЕЗІ СТЕПУ...»,
або ОДЕСЬКІ ВІТРИЛА
ВОЛОДИМИРА ПАНЧЕНКА

«**Н**а березі моря, на березі степу» [2, с. 3] – це початковий рядок гімну філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Того факультету, на якому Володимир Панченко – нині відомий літературознавець і громадський діяч – у період 1970–1975 років був студентом, протягом наступних трьох літ – аспірантом, а потім – аж до від'їзду з Одеси – викладачем.

I

...Намір здобути фах філолога в уродженця невеликого села Демидівка, що на півночі Одещини, визрів не одразу. «У школі, – зізнався В. Панченко у словесному “Автопортреті” 1995 року, – я ділив свою любов між літературою і математикою. Заняття алгеброю й геометрією приносили велику насолоду, я носився з усякими збірниками задач, довідниками, відвідував математичний факультатив, змагався з другом у розв'язуванні складних, із “заковикою”, задач... І водночас, у бібліотеці мене тягло до полиці з книжками про літературу. Читав, звісно, навмання: після монографії О. Засенка про Марка Вовчка брався за дослідження Г. В'язовського про художню типізацію, потім – за статті й рецензії в журналі “Дніпро”, за збірку літературно-критичних статей В. Брюггена, дослідження “Новела і новелісти” В. Фащенко, літературні спогади Б. Антоненка-Давидовича “Про що і як”. Довго не розлучався з його ж (Антоненка-Давидовича) книжкою “Як ми говоримо”, зі “Словником українських ідіом” Удовиченка... Читав поезію, сучасну прозу... Згадувати все це дивно й цікаво, бо ж, виходить, вузівський підготовці передувала довузівська – хай і стихійна, безладна, зіперта на якісь неусвідомлені потреби душі й напівдитячого розуму» [5, с. 73].

Довузівська підготовка В. Панченка почалася ще в пору його навчання у Демидівській восьмирічці і тривала аж до того часу, коли, «зрештою, вибір було зроблено на користь літератури: математику, думалося тоді, я, – свідчив В. Панченко у вже згаданому “Автопортреті”, – все одно не забуду (адже я її люблю!), – піду на філфак. Тим паче, що писалися й вірші, на фініші мого навчання в Любашівській СШ № 1 (Одещина) з’явився в моєму житті Євген Аксарін – молодий журналіст із районної газети, який недавно ще навчався на російському відділенні філологічного факультету Одеського університету (звідки його, як я згодом дізнався, “попросили”, запідозривши в “націоналістичних” настроях, – був якраз кінець 60-х років...). Аксарін якимось приніс мені купу книжок: “Прочитай, це тобі треба знати”. Були серед тієї лектури Е. Хемінгуей, Г. Бьолль, М. Конопніцька, Кулішева “Чорна рада”, новели Григора Тютюнника.... Про гурток новелістики професора Фащенко я дізнався теж від Євгена Аксаріна...» [5, с. 73].

До сказаного самим В. Панченком слід додати, що не останню роль у виборі ним майбутнього фаху відіграла його сестра (нині, на жаль, уже покійна) Світлана, яка тоді, на рубежі 60–70-х років, була студенткою філологічного факультету Одеського університету.

II

Свою появу в Одесі влітку 1970 року В. Панченко засвідчив не лише реєстрацією відповідних документів у приймальній комісії університету, а й публікацією двох віршів («Мене делеки з сивих вітровійв...», «А за вікном зелена заметіль...») в обласній молодіжній газеті «Комсомольська іскра». Сталося це 1 серпня – саме в розпал вступної кампанії. Публікація вирізняла В. Панченка з-поміж абітурієнтів-філологів і привернула до нього увагу викладачів.

Уже восени того ж таки 1970 року студент-першокурсник В. Панченко дебютував в університетській газеті «За наукові кадри», у якій 19 листопада було надруковано його вірш «Лесі Українці». З огляду на те, що цей вірш у бібліографічному покажчику «Володимир Панченко», виданому 2001 року, не зафіксовано, процитую його повністю:

*Ти до мене прийшла із чарівної казки
В ореолі зірок і світань неземних,
У вбранні з білих чарів, і людяна ласка
Струменіла в очах... Я стояв, наче в сні...
А із синього сну відзивалась сопілка:
То сміялась дитинно, то тихла з плачем...*

*І гоїдалась русалка на мрійливій гілці,
І штовхала лукаво мене у плече.
Потім бачив тебе у сонячну днину
В переможнім серпанку досвітніх огнів.
Бачив: біла ти гордо в пробудження дзвони...
Ти прийшла, наче з казки, а казка – в мені [8].*

Поза увагою укладачів згаданого біобібліографічного покажчика опинився також ще один вірш В. Панченка, опублікований в університетській багатотиражці 1972 року, – «Я садом йшов»:

*Я садом йшов. Урочий сад
Хилився мені на плечі ніжнотіло.
У пелюстках нечутно хлопотіла
В ковток пекучий зібрана роса.
Я пив росу і досвіток у ній,
І розростався в день святковий ранок,
І звіреним з планетою органом
Співало яблуко завмерлому мені
Про радощі, про зло і про добро,
Про ненависть, про зради, про розлуки...
І світ стояв, народжений у муках,
Одягнений у сад цей і Дніпро [12].*

Крім процитованих, В. Панченко в пору свого перебування в Одесі опублікував ще кілька віршів в обласних газетах «Комсомольська іскра» («Мати», «Дерева в горобину ніч», «Полюбив я сьогодні небо...») і «Чорноморська комуна» («Пахли сосни, заводи кипіли...»). З-поміж названих творів слід вирізнити вірш «Мати», який нині, коли вже Віри Антонівни – матері В. Панченка – немає на цьому світі, сприймається як своєрідний пам'ятник найріднішій для автора людині:

*Мати зиму привезла із Демидівки,
Мати несміло зійшла на поріг.
Мати! Йй-богу, мені не привиділось,
У куфайчині, низенька на зріст... [9].*

(Свідчу щиро і достеменно: більшість із нас, Панченкових однокурсників, знали цей вірш напам'ять, бо ж кожному із нас він нагадував про рідну матір...)

Згодом В. Панченко, долею якого стало літературознавство, наголосить на тому, що «досліднику літератури потрібні добрий ес-

тетичний смак та інтуїція; зрештою – він і сам має бути трохи “грішним” щодо віршо- чи прозописання» [5, с. 74]. Якщо мати на увазі «гріх» самого В. Панченка в одеську пору його біографії, то він кількісно невеликий – всього вісім віршів, опублікованих у газетній періодиці. Але вони, ці вірші, переконливо, на мою думку, засвідчили, що в літературознавство йде дослідник, який знає секрети письменницького ремесла і для якого неприйнятним є, кажучи словами Олеся Гончара із листа, адресованого В. Панченку 17 липня 1984 року, «“дерев’яне” тлумачення літератури» [1, с. 47].

III

Наймовірною здається нині ймовірність того, що В. Панченко міг стати не літературознавцем, а мовознавцем. А тим часом така ймовірність чітко означилася навесні 1971 року, коли неофіт філології зробив першу свою доповідь на студентській науковій конференції. Автор звіту про цю конференцію, опублікованого в університетській газеті «За наукові кадри», засвідчив: «Особливо порадували доповіді першокурсників В. Панченка та О. Бондаря» [3].

Не зайвим, з огляду на зазначене вище, буде таке уточнення: доповідь, яка «особливо порадувала» учасників конференції і яка була присвячена новелі М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», В. Панченко підготував під керівництвом доцента-мовознавця В. П. Дроздовського. Отож, не погіршу проти біографічної правди, якщо скажу, що після успішного наукового дебюту ще зовсім юному дослідникові стали «мовознавства далі видні»...

Але якраз у цю ж таки пору спрацював «компас долі». Думаю, що сталося це не без впливу «віршописання», яке «підказувало» В. Панченку зробити вибір на користь літературознавства. Втім, не меншу, а може, й значно більшу роль у такому виборі відіграли й інші чинники, про які вів мову, згадуючи своє студентство, В. Панченко. «Одеський філфак першої половини 70-х років, – зазначав він в “Автопортреті”, – являв собою добру школу фахової підготовки. Мовознавці С. П. Бевзенко, Ю. О. Карпенко, А. А. Москаленко, психолог Г. Д. Елькін, літературознавці Г. А. В’язовський, В. В. Фашенко, М. Г. Соколянський, А. О. Слюсар – професіонали високого класу; в їхніх лекціях нас захоплювали і наукова ґрунтовність, і вміння донести свої знання до інших, і, зрештою, просто відданість справі, якийсь філологічний “фанатизм”» [5, с. 73].

(Нині, оцінюючи зроблене В. Панченком, слід визнати, що цей «фанатизм» успадкований вихованцем одеського філфаку цілком і повністю.)

«Вирішальну ж роль у моїй вузівській підготовці, – наголошує В. Панченко в “Автопортреті”, – відіграв професор Василь Васильович Фащенко – для багатьох із нас він був кумиром, взірцем. Василь Васильович читав нам на другому курсі історію української літератури 20–40-х років XIX століття, на четвертому – спецкурс “Проблема характеру в художній літературі” та українську літературу радянського періоду. Чіткість думки, логічність і яскравість викладу, нестандартний підхід до літературних явищ, лекторська майстерність – усе це приваблювало, пробуджувало потяг до самотійних філологічних студій» (підкреслення моє. – В. П.) [5, с. 74].

У цьому зізнанні – ключ до розуміння доленосного вибору, здійсненого Панченком-другокурсником, який дотримувався «неписаного студентського правила: лекції Фащенко – не пропускаються...» [11, с. 98]. Оцінюючи роль професора В. В. Фащенко у своїй долі, В. Панченко зазначив: «Мені пощастило бути учнем Василя Васильовича: писати під його керівництвом перші літературні розвідки (в тому числі й кандидатську дисертацію); шість років працювати поруч на кафедрі...» [11, с. 98].

Тема першої літературної студії В. Панченка була зумовлена специфікою наукового гуртка, яким керував професор В. В. Фащенко. Це був гурток новелістики; засідання його, за пізнішим зізнанням В. Панченка, були «цікавими: тут зустрічалися студенти старших і молодших курсів, українського й російського відділень. Молодші тяглися до рівня “досвідченіших”, виникала атмосфера творчої змагальності, відчуття якогось товариства, перебуванням у якому ми дорожили. Гурток стимулював інтерес до новинок сучасної літератури, до творів, які були “на устах”. А крім того – спецкурс Василя Васильовича давав нам змогу переконатися у плідності застосування інструментарію суміжних наук для аналізу художніх творів, літературних явищ (психологія, соціологія, філософія...)» [5, с. 74].

У плідності «застосування інструментарію суміжних наук для аналізу художніх творів» В. Панченко не тільки сам переконався, а й переконав інших учасників гуртка – слухачів його доповіді, присвяченої новелі В. Дрозда «Білий кінь Шептало».

Університетська багатотиражка зафіксувала участь В. Панченка в обговоренні роману випускника одеського філфаку І. Григурка «Канал»: «Третьокурсник В. Панченко говорив про те, що автор роману проникає в суть характеру» [13], що «менш вдалися Григуркові характери дівчат» [13]. Згодом, уже у 80-ті роки, В. Панченко розгорне й обґрунтує ці думки у літературно-критичному нарисі «Каналобудівці, колгоспники, корабели (Проза Івана Григурка: друге прочитання)», вміщеному у книзі дослідника «Віч-на-віч з епохою» (1987).

У тому ж таки 1973 році, коли відбулося обговорення Григуркового «Каналу», третьокурсник В. Панченко друкує в одеській обласній газеті «Комсомольська іскра» першу свою рецензію «В полоні випадковостей». Об'єктом розгляду у ній постала книга прози Д. Дереча «Зелений хміль».

Озираючись на своє студентське життя через двадцять років після того, як став власником диплома про вищу освіту, В. Панченко зазначив: «Я не ідеалізую філфак моєї юності. Були в нас і викладачі, які, самі того не бажаючи, вчили, як не треба навчати. Серед своїх мінусів студентської пори бачу й те, що інтерес до сучасної літератури надовго заступив прагнення “копатися” в старій періодиці, в історії літератури, – то вже прийде згодом. Жалкую й досі, що надзвичайно багаті фонди одеських бібліотек з їхньою українською давніх і не дуже давніх часів відкрилися мені трохи запізно. Ну і, звичайно, недовикористаними залишилися можливості в опануванні іноземними мовами, – тоді ще не було могутніх зовнішніх стимулів, як тепер» [5, с. 74].

Самокритична оцінка В. Панченка своєї студентської юності не заступає, однак, найважливішого – того, що він отримав ґрунтовну фахову підготовку. Вчився з інтересом, у заліковій книжці, за кількома винятками, – одні лишень «п'ятірки», які й уможливили здобуття диплома з відзнакою. (Зазначу принагідно, що цифра «5» стала прикметною для студентського періоду біографії В. Панченка: його філфаківське п'ятиріччя минало на вулиці Довженка, 5; у п'ятому університетському гуртожитку, на п'ятому поверсі цього гуртожитку, у сто двадцять п'ятій кімнаті...)

Логічним наслідком відмінного навчання й активної участі у роботі студентського наукового гуртка став вступ В. Панченка до аспірантури, навчаючись у якій молодий дослідник виконував під керівництвом професора В. В. Фащенко кандидатську дисертацію «Проблема характеру у її зв'язку зі стильовими тенденціями у сучасній українській прозі». Дисертацію було захищено у 1979 р., і її автор став викладачем кафедри радянської літератури і літератури народів СРСР.

Перебування в аспірантурі і шестирічна викладацька робота – це період завзятого «пflugатарства» В. Панченка на літературно-критичній ниві. Ужинком дослідника тогочасного літературного процесу стали 80 публікацій різножанрових літературно-критичних матеріалів, окремі з яких склали першу книгу В. Панченка «Енергія пошуку», видану «Радянським письменником» у 1983 році [7].

Майже половина цих публікацій – рецензії на поетичні і прозові твори, що свідчить про інтенсивне накопичення молодим до-

слідником емпіричного матеріалу. Другу ж половину критичного доробку В. Панченка становлять статті, якими автор заявив про свою спроможність «оглянути літературу з висоти “пташиного польоту”» [5, с. 74]. Обравши науку про літературу своєю долею, В. Панченко чітко усвідомлював, що літературознавчий професіоналізм передбачає «широку, ґрунтовну обізнаність із літературними явищами, з логікою (закономірностями) розвитку літератури» [5, с. 74], що «уміння бачити й розуміти життя художнього слова в його динаміці на значних історичних дистанціях; уміння розглядати ці явища в їх взаємозв'язку, у взаємодії з філософськими “ідеями часу”»; вміння гармонійно поєднувати соціологічний та естетичний підходи до літератури, – все це компоненти професійної майстерності того, хто працює в науці про літературу» [5, с. 74].

Той факт, що названі компоненти фахової майстерності були притаманні самому В. Панченку, переконливо засвідчила географія публікацій одеського дослідника. Його прізвище стало «своїм» на шпальтах не лише місцевих («Комсомольська іскра», «Вечерняя Одесса», «Чорноморська комуна»), а й тодішніх республіканських газет («Літературна Україна», «Молодь України»). Вже у перший рік навчання в аспірантурі В. Панченко отримав «перепустку» на сторінки українських журналів. Ось що розповів про це Володимир Мельник, який у 70-ті роки очолював відділ критики тоді великотиражного і популярного журналу «Дніпро»: «Десь на початку 1976 року редакція журналу “Дніпро” звернулася до Василя Фаценка з проханням виступити з аналітичною статтею. Відомий критик, переобтяжений вузівськими клопатами та іншими творчими зобов'язаннями, натомість запропонував розвідку свого аспіранта – “його ім'я поки що не відоме в республіканській пресі, але хлопець серйозний, беручий, він ще скаже своє слово в критиці, ось побачите...”».

Йшлося про Володимира Панченка. Статтю його (“За ними затрашний день”. – Дніпро. – № 7. – Упоряд.) журнал видрукував майже без правок – її справді було виписано вдумливо, з добрим знанням літературного процесу не лише в республіці» [4].

Ці риси були притаманні й наступним статтям В. Панченка, яким гостинно надавали свої сторінки усі тодішні українські журнали: «Вітчизна», «Жовтень», «Прапор», «Радянське літературознавство», «Українська мова і література в школі», «Київ».

Тоді ж таки, в одеський період життя і діяльності, В. Панченко вийшов і на «всесоюзну орбіту», ставши автором різножанрових публікацій у журналах «Литературное обозрение», «Вопросы литературы», «Дружба народов», «Литературная учеба». Представляючи молодого дослідника читачам «Литературного обозре-

ния», професор В. Фащенко зазначив: «Володимир Панченко навчався у сільській школі на Одещині, писав вірші і навряд чи думав про те, що коли-небудь візьме у руки “критичне перо”. Однак доля його склалася “на шкоду” поезії: у науковій групі, створеній на філфаці Одеського університету, здібному і чутливому до всього нового студенту довелося більше роздумувати, ніж переживати. І з часом він віддав перевагу неспокійному мистецтву критики. Але і в ньому залишився поетичним, наділеним даром доброти і вимогливості. Ерудиція, аналітичний склад розуму, відчуття стилю письменника, творчість якого досліджується, – все це дає підстави сподіватися, що В. Панченко стане гідним представником наукової критики» [1, с. 46].

Головна риса такої критики, на думку В. Брюггена, – це «наявність різкої точності в літературних судженнях...» [1, с. 47]. «Знаходжу ту рису, – зазначав В. Брюгген, розвиваючи висловлену думку, – в кращих статтях одеського критика Володимира Панченка, зібраних у його першій книзі “Енергія пошуку”. Може, надміру оглядовий характер мають деякі з них, може, бракує ще блиску й винахідливості у розгортанні “критичних композицій”, але дуже цінні риси виявляє молодий автор: естетичну чутливість, безкомпромісність, відчутне намагання співвідносити аналізовані книжки й твори з високими літературними зразками, що дозволяє не випускати з поля зору правильних орієнтирів і не сповзати на благодушно-поблажливий тон...» [1, с. 47–48].

Притаманну молодому дослідникові «енергію пошуку» та відраді результати цього пошуку по-своєму засвідчив той факт, що вже у 1979 році В. Панченка, тоді ще «безкнижного» автора, було прийнято до Спілки письменників України. Це прийняття лише офіційно зафіксувало самотужки здобутий В. Панченком статус активного й авторитетного учасника літературного процесу.

IV

...Якщо спробувати лаконічно визначити складники «одеського сонета» (1970–1984 роки) в біографії В. Панченка, то можна, перефразувавши назву його студії про романи Ю. Мушкетика, сказати так: «зорі творчості і терни побуту». І справді: член Спілки письменників, кандидат наук, заступник декана філологічного факультету так і не отримав в Одесі квартири. І ось тоді, коли вже нестерпним для сім'ї (у якій росло двоє малих дітей) стало перебування у погано пристосованому для житла службовому приміщенні, надійшла приваблива пропозиція з Кіровограда, відгомін якої зафік-

сований у листі О. Гончара від 17 липня 1984 року. Звертаючись до В. Панченка, О. Гончар писав: «От чув, що Ви беретесь за Яновського (кіровоградці казали), і я порадувався за Вас... Казали також, що Ви до них маєте переїхати? А що ж – чудове місто, овіяне вітрами степів...» [1, с. 47].

Отож, у другій половині 1984 року життєва дорога В. Панченка пролягла від «берега моря», від «берега степу» – углиб України, в географічний її центр.

У цю дорогу В. Панченко вирушив під одеськими вітрилами. Вони були тугі, напнуті новими творчими задумами.

Та водночас – і тугою прощання з містом, де був початок усього, що стало Долею...

Література

1. Володимир Панченко [біобібліографічний покажчик (до 25-річчя літературно-наукової праці: 1976-2001 рр.)]. – Кіровоград, 2001. – 52 с.
2. Історія філологічного факультету : [збірка документально-художніх нарисів] / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова ; відп. ред. Є. М. Черноіваненко. – Одеса : Астропринт, 2012. – 120 с.
3. Левіт С. На засіданнях філологів / С. Левіт // За наукові кадри. – 1971. – 4 червня.
4. Мельник В. Енергія критичного слова / В. Мельник // Літературна Україна – 1984. – 31 травня.
5. Панченко В. Автопортрет / В. Панченко // Слово і час. – 1995. – № 8. – С. 72-77.
6. Панченко В. «А за вікном зелена заметіль...» [вірш] / В. Панченко // Комсомольська іскра. – 1972. – 8 квітня.
7. Панченко В. Енергія пошуку [літературно-критичні статті та нариси] / В. Панченко. – К. : Радянський письменник, 1983. – 271 с.
8. Панченко В. Лесі Українці [вірш] / В. Панченко // За наукові кадри. – 1970. – 19 листопада.
9. Панченко В. Мати [вірш] / В. Панченко // Комсомольська іскра. – 1972. – 8 квітня.
10. Панченко В. «Мене лелеки з сивих вітровіїв...» [вірш] / В. Панченко // Комсомольська іскра. – 1970. – 1 серпня.
11. Панченко В. Останнє інтерв'ю / В. Панченко // У вінок пам'яті про Василя Васильовича Фащенко. – Одеса : Маяк, 2000. – С. 96-110.
12. Панченко В. Я садом йшов [вірш] / В. Панченко // За наукові кадри. – 1972. – 20 жовтня.
13. Полтавчук В. Правда – основа твору / В. Полтавчук // За наукові кадри. – 1973. – 18 травня.